



دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان شناسی و زبانهای خارجی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان شناسی همگانی

عنوان پایان نامه :

بررسی تجوید قرآن کریم در کتاب النشر فی القراءات العشر ابن جزری
از دیدگاه آواشناسی نوین

استاد راهنما:

دکتر بهمن زندی

استاد مشاور:

دکتر رمضان بهداد

نگارش:

سید حسین میر تقی

شهریور ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خداوند جان آفرین

حکیم سخن در زبان آفرین

دانشگاه پیام نور
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان شناسی و زبانهای خارجی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان شناسی همگانی

عنوان پایان نامه :
بررسی تجوید قرآن کریم در کتاب النشر فی القراءات العشر ابن جزری
از دیدگاه آواشناسی نوین

استاد راهنما:
دکتر بهمن زندی
استاد مشاور:
دکتر رمضان بهداد

نگارش:
سید حسین میر تقی

شهریور ۱۳۸۸

این اثر ناچیز را به پیشگاه مقدس پیامبر بزرگ اسلام "ص" و خاندان بزرگوار

آن رسول گرامی تقدیم می نمایم .

تقدیر و تشکر:

لازم می دانم از جناب آقای دکتر زندی (استاد راهنما) و جناب آقای دکتر بهداد (استاد مشاور)

به واسطه حمایت های بی دریغ و راهنمایی های ارزشمندشان تشکر نمایم .

از همسر و فرزندانم که یار و مشوقم بوده اند و فرصت های مغتنمی را برای فراهم نمودن نیز

قدردانی می نمایم .

چکیده :

این مطالعه درصدد بررسی تجوید قرآن کریم در کتاب *النشر فی القراءات العشر* اثر ابن جزری از دانشمندان مشهور علم قرائات و تجوید می باشد. ابتدا تعریف تجوید در این کتاب بررسی گردید ، سپس مطالب مربوط به اندام های گفتار ، توصیف واکه ها و همخوان ها از کتاب *النشر* نقل گردید و از دیدگاه آواشناسی جدید مورد بررسی قرار گرفت . در پایان از موضوعات مربوط به فرایندهای آوایی ، بخشی را که ابن جزری از روایت حفص از عاصم نقل نموده است ، تحلیل و بررسی شد. یافته ها نشان می دهد که تجوید را باید در حقیقت آواشناسی زبان عربی قرآنی (کلاسیک یا فصیح) دانست . در کتاب *النشر* از اندام های گفتار ، تنها از حفره حلق و دیگر اندام های گویایی بالای این حفره نام برده شده است و به نقش اندام های تنفسی و واک ساز در تولید آواها اشاره نشده است . ابن جزری توصیفی از واکه های کوتاه در کتاب *النشر* ارائه نکرده است . توصیف وی از واکه های بلند و مرکب ، توصیفی اجمالی و کوتاه می باشد . در کتاب *النشر* همخوان ها دقیق تر و مفصل تر از واکه ها توصیف شده اند . از نظر توصیف جایگاه ها و شیوه های تولید همخوان ها تشابهات زیادی میان توصیفات ابن جزری و آواشناسی جدید وجود دارد . ابن جزری مانند برخی دیگر از پیشینیان به تمایز بین آواهای واکدار و بی واک پی برده است . در کتاب *النشر* به واحد زبرزنجیری درنگ توجه گردیده و این پدیده با اصطلاحات سکت و وقف مطرح گردیده است ، همچنین به فرایندهای آوایی با اصطلاحات گوناگونی اشاره شده است .

کلید واژه ها : تجوید ، آواشناسی ، اندام های گفتار ، واکه ، همخوان ، فرایندهای آوایی

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

فصل اول : کلیات	۱
۱-۱- بیان موضوع و اهداف	۲
۲-۱- اهداف پژوهش	۲
۳-۱- سابقه و ضرورت تحقیق	۲
۴-۱- سؤال های تحقیق	۳
۵-۱- فرضیه های تحقیق	۳
۶-۱- روش پژوهش	۳
فصل دوم : پیشینه تحقیق	۴
۱-۲- دستور نویسان و تجوید	۵
۲-۲- قرائات و تجوید	۱۰
۱-۲-۲- عوامل اختلاف در قرائات	۱۴
۲-۲-۲- تدوین قرائت های معروف	۱۶
۳-۲- مؤلفان کتاب های تجوید قبل از ابن جزری	۱۸
۴-۲- تاریخچه ای کوتاه از آواشناسی	۲۰
۱-۴-۲- آواشناسی در یونان و روم	۲۰
۲-۴-۲- آواشناسی در هند	۲۲
۳-۴-۲- توصیفات آوایی ابن سینا	۲۳
۴-۴-۲- مکتب آواشناسی انگلستان	۲۵
۵-۴-۲- پیدایش و تکوین واج شناسی	۲۸
۶-۴-۲- واج شناسی در مکتب پراگ	۲۸

۲۹	۲-۴-۷-واج شناسی در مکتب ساختگرایی آمریکایی
۳۱	۲-۴-۸-واج شناسی زایشی
۳۳	۲-۵-بررسی تجوید در کتاب النشر از دیدگاه آواشناسی نوین
۳۶	فصل سوم: مبانی نظری
۳۶	۳-۱-تعریف آواشناسی
۳۷	۳-۲-واج و واجگونه
۳۸	۳-۳-ارتباط آوا با حرف
۳۹	۳-۴-الفبای آوانگار
۴۰	۳-۵-اندام های گفتار
۴۱	۳-۵-۱-اندام های تنفسی
۴۳	۳-۵-۲-اندام های واک ساز
۴۴	۳-۵-۳-اندام های گویایی
۴۸	۳-۶-واکه و همخوان
۴۹	۳-۷-توصیف همخوان ها
۴۹	۳-۸-واکداری و بی واکگی
۵۰	۳-۹-جایگاه تولید
۵۱	۳-۹-۱-جایگاه های تولید همخوان های عربی
۵۲	۳-۱۰-شیوه تولید
۵۲	۳-۱۰-۱-مکانسیم بسته
۵۲	۳-۱۰-۱-۱-شیوه های تولید انفجاری، لرزشی و انفجاری-سایشی
۵۳	۳-۱۰-۲-مکانسیم باز
۵۳	۳-۱۰-۲-۱-شیوه های تولید خیشومی، کناری و ناسوده
۵۵	۳-۱۰-۳-شیوه های تولید همخوان های عربی
۵۵	۳-۱۱-تولید نخستین و تولید دومین
۵۶	۳-۱۱-۱-نرمکامی شدگی

۵۶ ۳-۱۱-۲-حلقی شدگی
۵۷ ۳-۱۲-توصیف واکه ها
۵۹ ۳-۱۲-۱-کشش واکه ها
۶۰ ۳-۱۳-واکه ی ساده و مرکب
۶۱ ۳-۱۴-واحدهای زنجیری و زبرزنجیری
۶۲ ۳-۱۴-۱-درنگ
۶۲ ۳-۱۵-واحدهای آوایی مرکب
۶۳ ۳-۱۵-۱-هجا
۶۴ ۳-۱۶-فرایندهای آوایی
۶۵ ۳-۱۶-۱-همگونی
۶۵ ۳-۱۶-۱-۱-همگونی همخوان با همخوان
۶۵ ۳-۱۶-۲-۱-همگونی همخوان با واکه
۶۶ ۳-۱۶-۳-۱-همگونی واکه با همخوان
۶۶ ۳-۱۶-۴-۱-همگونی واکه با واکه
۶۶ ۳-۱۶-۲-ناهمگونی
۶۷ ۳-۱۶-۳-فرایندهای ساخت هجا
۶۷ ۳-۱۶-۳-حذف
۶۷ ۳-۱۶-۳-۱-افزایش
۶۸ ۳-۱۶-۳-۲-تبدیل
۶۸ ۳-۱۶-۴-تولید ناقص
۶۸ ۳-۱۷-نمایش صوری فرایندهای آوایی

۷۱ فصل چهارم: روش تحقیق
۷۱ ۴-۱-روش تحلیل محتوا
۷۱ ۴-۱-۱-مراحل روش تحلیل محتوا

۷۲ ۱-۱-۱-۴ مرحله آماده سازی وسازمان دهی
۷۲ ۲-۱-۱-۴ بررسی مواد (پیام)
۷۳ ۳-۱-۱-۴ پردازش داده ها
۷۴	فصل پنجم : بررسی تجوید در کتاب النشر فی القراءات العشر از دیدگاه آواشناسی نوین
۷۴ ۱-۵- تجوید و آواشناسی
۷۴ ۱-۱-۵- تعریف تجوید در کتاب النشر
۷۵ ۲-۱-۵- بررسی تعریف تجوید در کتاب النشر
۷۶ ۱-۲-۱-۵- اصالت نوشتار
۷۷ ۲-۲-۱-۵- خط قرآن کریم
۸۰ ۲-۵- اندام های گفتار
۸۱ ۱-۲-۵- اندام های گفتار در کتاب النشر
۸۱ ۱-۱-۲-۵- حلق
۸۱ ۲-۱-۲-۵- حنک
۸۱ ۳-۱-۲-۵- لسان
۸۲ ۴-۱-۲-۵- اسنان
۸۲ ۵-۱-۲-۵- شفقتین
۸۲ ۶-۱-۲-۵- خیشوم
۸۲ ۲-۲-۵- بررسی اندام های گفتار در کتاب النشر
۸۳ ۱-۲-۲-۵- اندام های تنفسی
۸۳ ۲-۲-۲-۵- اندام های واک ساز
۸۳ ۳-۲-۲-۵- حلق
۸۴ ۴-۲-۲-۵- دهان
۸۴ ۵-۲-۲-۵- کام
۸۴ ۶-۲-۲-۵- زبان
۸۶ ۷-۲-۲-۵- دندان ها

- ۸۶ ۵-۲-۲-۸-لب ها و حفره بینی
- ۸۷ ۵-۳-توصیف واکه ها
- ۸۷ ۵-۳-۱-توصیف واکه ها در کتاب النشر
- ۸۷ ۵-۳-۱-جوف
- ۸۷ ۵-۳-۱-۲-صفت مد
- ۸۷ ۵-۳-۱-۳-صفت لین
- ۸۸ ۵-۳-۲-بررسی توصیف واکه ها در کتاب النشر
- ۸۸ ۵-۳-۲-۱-پیدایش نمادهای واکه های کوتاه و بلند در خط عربی
- ۹۰ ۵-۳-۲-۲-آواهای زبان عربی و نمادهای آن نزد دستورنویسان پیشین عرب
- ۹۳ ۵-۳-۲-۳-عدم توصیف واکه های کوتاه
- ۹۴ ۵-۳-۲-۴-توصیف اجمالی واکه های بلند
- ۹۴ ۵-۳-۲-۵-بررسی صفت مد
- ۹۵ ۵-۳-۲-۶-توصیف واکه های کوتاه و بلند در آواشناسی جدید
- ۹۶ ۵-۳-۲-۷-بررسی صفت لین
- ۹۶ ۵-۳-۲-۸-توصیف واکه های مرکب در آواشناسی جدید
- ۹۷ ۵-۴-توصیف همخوان ها
- ۹۷ ۵-۴-۱-توصیف همخوان ها در کتاب النشر
- ۹۷ ۵-۴-۱-۱-مخارج حروف
- ۱۰۰ ۵-۴-۱-۲-صفات حروف
- ۱۰۳ ۵-۴-۱-۳-همس و جهر
- ۱۰۳ ۵-۴-۲-بررسی توصیف همخوان ها در کتاب النشر
- ۱۰۴ ۵-۴-۲-۱-بررسی جایگاه های تولید همخوان ها در کتاب النشر
- ۱۱۳ ۵-۴-۲-۲-بررسی شیوه های تولید همخوان ها در کتاب النشر
- ۱۲۲ ۵-۴-۲-۳-بررسی واگذاری و بی واکی همخوان ها در کتاب النشر
- ۱۲۶ ۵-۵-واحد زبرزنجیری درنگ

- ۱۲۶ ۱-۵-۵ واحد زبرزنجیری درنگ در کتاب النشر
- ۱۲۸ ۲-۵-۵ بررسی واحد زبرزنجیری درنگ در کتاب النشر
- ۱۲۹ ۶-۵ فرایندهای آوایی
- ۱۲۹ ۱-۶-۵ فرایندهای آوایی در کتاب النشر - بخش اول
- ۱۳۰ ۱-۱-۶-۵ ادغام
- ۱۳۳ ۲-۱-۶-۵ احکام تنوین و نون ساکن
- ۱۳۶ ۳-۱-۶-۵ احکام میم ساکن
- ۱۳۶ ۴-۱-۶-۵ تفخیم و ترقیق راء
- ۱۳۹ ۴-۱-۶-۵ تفخیم و ترقیق لام
- ۱۴۰ ۲-۶-۵ بررسی فرآیندهای آوایی در کتاب النشر - بخش اول
- ۱۴۰ ۱-۲-۶-۵ همگونی همخوان با همخوان
- ۱۴۶ ۲-۲-۶-۵ تولید ناقص
- ۱۵۰ ۳-۲-۶-۵ همگونی همخوان با واکه
- ۱۵۳ ۴-۲-۶-۵ همگونی واکه با همخوان
- ۱۵۶ ۳-۶-۵ فرآیندهای آوایی در کتاب النشر - بخش دوم
- ۱۵۶ ۱-۳-۶-۵ احکام هاء کنایه (هاء ضمیر)
- ۱۵۷ ۴-۶-۵ بررسی فرآیندهای آوایی در کتاب النشر - بخش دوم
- ۱۵۸ ۱-۴-۶-۵ هماهنگی واکه ای
- ۱۶۰ ۵-۶-۵ فرآیندهای آوایی در کتاب النشر - بخش سوم
- ۱۶۰ ۱-۵-۶-۵ شیوه های وقف بر آخر کلمات
- ۱۶۳ ۱-۵-۶-۵ وقف بر رسم الخط قرآن
- ۱۷۳ ۳-۵-۶-۵ مد وقصر
- ۱۷۸ ۶-۶-۵ بررسی فرآیندهای آوایی در کتاب النشر - بخش سوم
- ۱۷۸ ۱-۶-۶-۵ حذف
- ۱۷۹ ۲-۶-۶-۵ تبدیل

۱۸۰ ۳-۶-۶-۵ افزایش

۱۸۲ ۴-۶-۶-۵ کشش ساختاری

۱۹۰ **فصل ششم : خلاصه و نتیجه گیری**

۱۹۰ ۱-۶ فرضیه اول

۱۹۱ ۲-۶ فرضیه دوم

۱۹۱ ۳-۶ فرضیه سوم

۱۹۱ ۴-۶ فرضیه چهارم

۱۹۲ ۵-۶ فرضیه پنجم

۱۹۳ ۶-۶ فرضیه ششم

۱۹۳ ۷-۶ فرضیه هفتم

۱۹۴ ۸-۶ پیشنهادات

۱۹۵ **فهرست منابع**

فصل اول

کلیات

فصل اول

کلیات

۱-۱ بیان موضوع و اهمیت آن

آواشناسی مطالعه و توصیف علمی آواهای زبان است. موضوع آواشناسی ممکن است آواهای یک زبان بخصوص یا آواهای زبان به طور کلی باشد که این گونه بررسی های آوایی را آواشناسی همگانی می نامند. آواشناسی همگانی می کوشد روش، نظام، قواعد و الگوهای را عرضه کند که بتوان با استفاده از آن هر آوایی را بررسی کرد.

با توجه به مباحثی که تحت عنوان تجوید در کتب معتبر علم قرائات و همچنین در کتاب های مستقل در زمینه علم تجوید مطرح گردیده است، باید تجوید را در حقیقت آواشناسی زبان عربی قرآنی (فصیح یا کلاسیک) دانست.

کتاب «النشر فی القراءات العشر» از آثار ابوالخیر شمس الدین محمد بن محمد بن جزری از دانشمندان بزرگ علم قرائات و تجوید است. او در سال ۷۵۱ ه. ق در دمشق متولد شد و در سال ۸۳۳ ه. ق در شیراز چشم از جهان فرو بست. ابن جزری در زمان خود دانشمندی بزرگ بود و پس از وفاتش تاکنون از دانشمندان بزرگ و پیشگامان علم قرائات و تجوید به شمار می رود. او کتاب های زیادی تالیف کرده که مشهور می باشند. کتاب های چاپ شده او عبارتند از: «النشر فی القراءات العشر»، «غایه النهایه فی طبقات القراء»، «تحبیر التیسیر»، «طیبه النشر»، «تقریب النشر»، «المقدمه فیما یجب علی القارئ ان یعلمه»، «منجد المقرئین» و «التمهید فی علم التجوید».

از یک سو آواشناسی نوین همچون دیگر علوم جدید که مبتنی بر تلاش های علمی گذشته در آن زمینه هستند؛ حاصل مطالعات و بررسی های زبانی در گذشته و از جمله مطالعات زبان شناسان مسلمان در زمینه بررسی آواهای زبان عربی است. از سوی دیگر ابزارها و وسایل

پیشرفته امکان شناخت بیشتر نسبت به ویژگی های تولیدی، فیزیکی و شنیداری آواهای زبان را نیز برای آواشناسی نوین فراهم نموده است. از این روتوصیفات آوایی صاحب نظران گذشته در علم تجوید که بیانگر تلاش و دقت بسیار مسلمانان در حفظ و پاسداری از قرآن کریم می باشد، چنانچه اصطلاحات و مفاهیم آن از دیدگاه آواشناسی نوین تبیین شود و در صورت لزوم مورد اصلاح و بازنگری قرار گیرد، قطعاً موجب پیوند و نزدیکی بین دو علم آواشناسی و تجوید و صاحب نظران این دو علم می گردد. این ارتباط و نزدیکی در بهبود برنامه های آموزش قرآن در بخش آشنایی با آواشناسی قرآن کریم و روش ها و شیوه های آموزش مهارت در خواندن قرآن بسیار مؤثر خواهد بود. توجه به اهمیت و گستردگی بسیار این آموزش ها در جامعه اسلامی، ضرورت پرداختن به این موضوع را بیشتر آشکار خواهد کرد. همچنین انجام چنین پژوهش هایی که به نوبه ی خود می توانند بررسی تاریخی از آواشناسی و مطالعات مربوط به آن باشد. خدمات مسلمانان به دانش زبان شناسی و تجوید به آواشناسی جدید را بیشتر مشخص خواهد کرد.

۱-۲- اهداف پژوهش

- ۱- شناخت بیشتر نسبت به آرای ابن جزری که از صاحب نظران مشهور در علم تجوید می باشد.
- ۲- تبیین ضرورت استفاده از یافته های آواشناسی نوین در زمینه ی آموزش تجوید قرآن کریم.
- ۳- تبیین بخشی از تلاش های دانشمندان مسلمان در زمینه توصیفات آوایی و خدمات آنان به دانش زبان شناسی

۱-۳- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

پیرامون تجوید قرآن تحقیقات متعددی انجام گرفته و از دیدگاه آواشناسی جدید نیز تجوید قرآن در چند تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما باتوجه به این که کمتر آرای صاحب نظر خاصی از دانشمندان گذشته به طور مستند مورد بررسی قرار گرفته و نیز از آنجا که به نظر می رسد نظم و جامعیت بیشتری می توان به بخش فرایندهای آوایی بخشید و همچنین باتوجه به این که در تحقیقات گذشته به بررسی دلایل اشکالات و نقایص توصیف های قدما پرداخته نشده است؛ بررسی ای باتوجه به این سه نکته لازم و ضروری است.

۱-۴- سؤال های تحقیق

این پایان نامه درصدد پاسخ به سؤال های زیر:

۱- توصیفات ابن جزری در زمینه اندام های گفتار تا چه اندازه با یافته های آواشناسی جدید مطابقت دارد؟

۲- توصیف واکه ها در کتاب النشر تا چه میزان با توصیف این آواها در آواشناسی جدید مطابقت دارد؟

۳- توصیفات ابن جزری از همخوان تا چه اندازه با یافته های آواشناسی جدید مطابقت دارد؟

۴- کدام یک از واحدها زبرزنجیری در کتاب النشر توصیف شده اند؟

۵- توصیفات ابن جزری از فرآیندهای آوایی تا چه میزان با یافته های آواشناسی جدید مطابقت دارد؟

۱-۵- فرضیه های تحقیق :

۱- در کتاب النشر از اندام های گفتار، تنها از حفره حلق و دیگر اندام های گویایی بالای این حفره نام برده شده است .

۲- در کتاب النشر توصیفی از واکه های کوتاه ارائه نشده است .

۳- در کتاب النشر از واکه های بلند توصیفی کوتاه و اجمالی ارائه شده است .

۴- در کتاب النشر همخوان ها دقیق تر و مفصل تر از واکه توصیف شده اند .

۵- ابن جزری به تمایز بین آواهای واکندار و بی واکن پی برده است .

۶- در کتاب النشر به واحد زبرزنجیری درنگ توجه گردیده است .

۷- در کتاب النشر به فرایندهای آوایی با اصطلاحات گوناگونی اشاره شده است .

۱-۶- روش انجام تحقیق

روش این پژوهش ، توصیفی و از نوع روش تحلیل محتوا می باشد . روش گردآوری اطلاعات مطابق با مراحل استاندارد روش تحلیل محتواست که از طریق ابزارهای محقق ساخته انجام خواهد شد . کل کتاب النشر مورد بررسی قرار خواهد گرفت و بنابراین جامعه ی آماری و حجم نمونه برابرند . مطابق با روال های استاندارد روش تحلیل محتوا، داده های به دست آمده تحلیل خواهد شد.

فصل دوم

پیشینه تحقیق

فصل دوم

پیشینه تحقیق

از آنجا که توصیف آواهای زبان عربی براساس جایگاه ها و شیوه های تولید آن ها که از مباحث تجوید شمرده می شود و تحت عنوان مخارج و صفات حروف در کتاب های مستقل در زمینه تجوید مورد بحث قرار می گیرد، برگرفته از توصیفات آوایی دستور نویسان زبان عربی است؛ در این فصل ابتدا تاریخچه ای از طرح این مسائل توسط دستور نویسان، با عنوان «دستور نویسان و تجوید» بیان خواهد شد. بخشی از مباحث تجوید نیز برگرفته از کتب مربوط به علم قرائت است. مؤلفان این کتاب ها که در صدد ثبت کیفیت قرائت های قاریان و اختلاف در قرائت های آنان بوده اند، به توصیف تفاوت های واجگونه ای واج ها و فرایندهای آوایی که در قرائت قاریان وجود داشته است، با عناوین و اصطلاحات مختلفی پرداخته اند. این مسائل از کتب علم قرائت نیز برگرفته شده و در کتاب های مستقل تجوید آمده است؛ و این که تجوید زائیده علم قرائت دانسته شده به همین جهت می باشد. این مسائل نقاط مشترک دو علم تجوید و قرائت می باشند و تجوید از آن جهت از علم قرائت متمایز و متفاوت می گردد که به تنهایی در مورد جایگاه ها و شیوه های تولید آواها بحث می کند. در کتب علم قرائت علاوه بر توصیف تفاوت های واجگونه ای واج ها و فرایندهای آوایی در قرائت قاریان، در مورد دیگر اختلافات موجود در قرائت قاریان نیز سخن گفته شده است؛ مواردی مانند نوع قرائتی که در سوره حمد روایت شده است، مبنی بر این که عاصم و کسائی «مالک» را *mālīk*. و سایر قراء سبعة *malīk*. قرائت می کردند. با توجه به ارتباط تجوید با قرائت در این فصل تاریخچه ای از پیدایش قرائت، و تدوین آن ها تا تألیف کتاب «النشر» توسط ابن جزری با عنوان «قرائت و تجوید» نیز بیان خواهد شد. پایان این فصل هم به ذکر پیشینه ای از آواشناسی نوین و معرفی پژوهش های مرتبط با این رساله اختصاص دارد.

۱-۲ دستور نویسان و تجوید

همان گونه که قبلاً ذکر شد توصیف آواهای زبان عربی بر حسب مشخصه های مربوط به جایگاه ها و شیوه های تولید و در اصطلاح علم تجوید ، مخارج و صفات حروف که از مباحث علم تجوید به شمار می آید ، نخست توسط دستورنویسان زبان عربی و در کتابهای دستور مطرح گردید. نخستین نامی که می توان در این ارتباط از آن یاد کرد « خلیل بن احمد فراهیدی » (م : در حدود ۱۷۵ ه.ق) است . ظاهراً نوعی اثر واژگان شناختی را با عنوان کتاب « العین » به او نسبت می دهند که بر اساس یک الگوی خاص آوایی تنظیم یافته است . مدخل های واژگانی بر اساس یک طرحواره ی آوایی آرایش یافته اند به طریقی که همخوان های ریشه آن ها از جایگاه های تولیدی زیرین در گلوگاه (حلق) آغاز گشته و به سطوح بالاتر یعنی لب ها میل می یابد . این روند با نامی که بر کتاب نهاده اند تطبیق می یابد ؛ زیرا نام یکی از نشانه های مربوط به همخوان های حلقی سایشی واکدار است که از همخوان های تولید شده زیرین زبان محسوب می شود . علاوه بر سهم مستقیمی که خلیل داشته است ، باید توجه داشت که در رسالات مختلف مندرج در «الکتاب » اثر سیبویه که در آن مسائل آواشناسی نیز مطرح گردیده ، به تعالیم و راهبردهای عرضه شده توسط خلیل به صراحت اشاره شده است . این واقعیت بیانگر این است که خلیل در زمان خود عالمی برجسته و صاحب نام بوده است (بوآس و دیگران^۱، ۱۳۷۶: ۱۲۴).

بدون شک می توان گفت خلیل بن احمد انسانی دقیق در شناخت آواها بوده است ؛ ازاین رو ، حیرت آور نیست اگر سیبویه همان را گفته باشد که خلیل بن احمد درباره آواهای زبان و جایگاه ها و شیوه های تولید آن ها بیان داشته است. خلیل در توصیف آواها به احساس خود از اختلاف اندام های گفتار در تلفظ آواها توجه داشته است . از طرفی به چگونگی فعالیت عضلانی اندام های گفتار در حین تولید صداها و شنیده های شنونده نیز توجه نموده است و این کار را درحالی انجام داده که هیچ یک از ابزارهای جدید آواشناسی را در اختیار نداشته و علم تشریح هم در کار نبوده است (ابراهیم انیس ، ۱۳۷۴ : ۹۶-۹۷) .

ابوبشر عمرو بن عثمان بن قنبر مشهور به سیبویه (م : ۱۸۰ ه.ق) ، شاگرد خلیل بن احمد ، از نام آورترین پژوهشگران در دستور زبان عربی است . او درباره دستور زبان عربی کتابی دقیق و مفصل نگاشت و چون نامی برای کتاب خود برنگزید ، کتابش به عنوان « الکتاب » معروف شد . فصل پایانی الکتاب به موضوعات آواشناختی اختصاص دارد . سیبویه در آنجا آواها و همچنین برخی

1- G. Bohas , G.P. Guillaume & D.E. Kouloughli